

Universitat de Lleida

GUIA DOCENT
**PREHISTÒRIA DE LA
PENÍNSULA IBÈRICA I LES
BALEARS**

Coordinació: LOPEZ MELCION, JUAN BAUTISTA

Any acadèmic 2017-18

Informació general de l'assignatura

Denominació	PREHISTÒRIA DE LA PENÍNSULA IBÈRICA I LES BALEARS			
Codi	100095			
Semestre d'impartició	2N Q(SEMESTRE) AVALUACIÓ CONTINUADA			
Caràcter	Grau/Màster	Curs	Caràcter	Modalitat
	Grau en Història	3	OPTATIVA	Presencial
Nombre de crèdits ECTS	6			
Grups	1GG			
Crèdits teòrics	0			
Crèdits pràctics	0			
Coordinació	LOPEZ MELCION, JUAN BAUTISTA			
Departament/s	HISTORIA			
Distribució càrrega docent entre la classe presencial i el treball autònom de l'estudiant	60 h. presencials 90 h. treball autònom de l'alumne			
Informació important sobre tractament de dades	Consulteu aquest enllaç per a més informació.			
Idioma/es d'impartició	Català			

Professor/a (s/es)	Adreça electrònica professor/a (s/es)	Crèdits impartits pel professorat	Horari de tutoria/lloc
LOPEZ MELCION, JUAN BAUTISTA	joanlopez@historia.udl.cat	6	Dimarts de 11 a 12 h. Despatx 1.31

Informació complementària de l'assignatura

L'assignatura preten formar a l'alumnat en el coneixement històric de la Prehistòria peninsular i de les Illes, transmetent un esperit crític davant dels paradigmes vigents i estimulant una visió transversal de les diferents manifestacions culturals, econòmiques, socials i rituals del període que va des d'ara fa 1.800.000 d'anys fins ara fa 2.750 anys.

S'analitzaran les teories existents sobre l'origen dels primers pobladors de la península en el context general de la hominització i de la colonització humana d'Europa; les hipòtesis sobre l'adopció de l'economia de producció i l'aparició de la metal·lúrgia, així com l'evolució de les pràctiques d'enterrament i de les diferents manifestacions artístiques al llarg d'aquesta etapa. S'incidirà en l'estudi de la prehistòria catalana.

La formació teòrica es complementarà amb dues sortides de camp a jaciments o museus de l'àrea catalana i la docència inclourà l'ús de les TIC per il·lustrar les diferents problemàtiques.

Es desenvoluparan també debats a classe sobre problemàtiques concretes com "la violència en la Prehistòria" o "el rol de la dona en les societats prehistòriques".

La superació de l'assignatura s'avaluarà a partir de la participació en aquestes activitats, un exàmen teòric i un comentari de text.

Objectius acadèmics de l'assignatura

Veure apartat competències

Competències

Competències	objectius formatius
Capacitat per valorar críticament els paradigmes teòrics vigents sobre l'evolució de la Prehistòria a la Península i les Illes Balears.	(O.1) Formació teòrica sobre les principals corrents interpretatives a nivell europeu de l'origen, transició i evolució de les societats de caçadors-recol·lectors a les comunitats d'agricultors i ramaders. Valorar la incidència de la metal·lúrgia en l'aparició de les primeres societats estratificades
Capacitat per utilitzar els recursos formatius i didàctics inherents als jaciments prehistòrics, museus i diferents recursos digitals de l'àrea estudiada	(O.2) Conèixer els principals recursos no bibliogràfics relacionats amb l'ensenyament i aprenentatge de la Prehistòria
Adquirir un coneixement del territori peninsular i insular des d'una perspectiva interdisciplinària, que inclou la capacitat per analitzar els paisatges actuals com el resultat de la interacció mil·lennària entre les comunitats i el medi natural. Conèixer les disciplines científiques que permeten aquest tipus d'aproximació.	(O.3) Introduir al coneixement de l'evolució paleoclimàtica i paisagística de la península i la incidència humana en aquest procés. Comparar els efectes del fenomen en funció de les activitats econòmiques i les formes d'organització social prehistòriques

Adquirir una visió històrica sobre els orígens de fenòmens actuals com la violència des del punt de vista antropològic i arqueològic.

(0.4) Presentar les evidències dels primers conflictes violents durant la Prehistòria tant des del punt de vista intergrupals, com domèstic. Adquirir una visió diacrònica del les diferents manifestacions en relació amb l'estructura interna d'aquestes comunitats.

Continguts fonamentals de l'assignatura

I.- Metodologia de la recerca en Prehistòria (3 h.)

- I.1.- Mètodes de datació i periodització de la prehistòria peninsular
- I.2.- La recerca interdisciplinària: reconstruccions paleoecològiques i paleoeconòmiques
- I.3.- Historiografia

II.- Les comunitats de caçadors-recol·lectors (1.800.000-8.000 BP) (12 h.)

- II.1.- Els primers pobladors de la península en el context de la colonització humana d'Europa
- II.2.- Evolució del poblament durant el Paleolític
  - Les espècies humanes
  - Tecnologia lítica
  - Aspectes econòmics i socials
- II.3.- Canvi climàtic: definició i caracterització de l'epipaleolític i mesolític

II.4.- L'art paleolític

III.- Agricultors i ramaders: el Neolític i l'adopció de l'economia de producció (8.000-5.500 BP) (15 h.)

- III.1.- Teories sobre el procés de neolització peninsular
- III.2.- Formes d'hàbitat, economia i pràctiques funeràries
- III.3.- El fenomen megalític
- III.4.- L'art post-paleolític

IV.- Calcolític i edat del bronze: les primeres societats metal·lúrgiques (5.500-3.000 BP) (12 h.)

- IV.1.- El desenvolupament de la metal·lúrgia: aspectes històrics i tecnològics
- IV.2.- Panorama regional i evolució diacrònica
  - Calcolític i edat del bronze al sud-est i Portugal
  - Les Mesetes i Galícia
  - País Valencià, Vall de l'Ebre i Catalunya
- IV.3.- El bronze final i la transició a la primera edat del ferro

V.- La Prehistòria de les illes Balears (6 h.)

- V.1.- Els primers pobladors
- V.2.- Caracterització diacrònica del poblament, formes d'hàbitat, economia i món funerari en les diferents illes

illes

Eixos metodològics de l'assignatura

activitat	CODIFICACIÓ / descripció / tipologia TPD	o*	G*	HP*	HNP*
Classe magistral (M)	M: Vegeu temari	O.1 O.3	GG	38	40
Seminaris (S)	S-1 Debat sobre la violència a la Prehistòria S.2 Debat sobre la imatge de la dona en el registre arqueològic	O.4	GG	1,5 1,5	10 10
Pràctiques (P)	P 1: Visita Centre d'interpretació sobre el megalitisme: Seró - Espai transmissor i del dolmen de la Torre dels Moros de Llanera (Torà, la Segarra) P 2: Visita pintures rupestres de Cogul i centre d'interpretació sobre l'art rupestre	O.2	GG	4 5	- -
Treballs (T)	T: Comentari de text a triar entre dos opcions: "Neolitització de la península ibèrica" i "Primeres societats estatals"	O.2	Ind.	-	30
Tutories (Tut)	Tut: Seguiment dels treballs	O.2	Ind.	10	-
Altres (AA)					
Avaluació (AV)	Vegeu taula de mecanismes d'avaluació				
TOTAL				60	90

O: Objectiu. G: número de grups implicats en l'activitat. HP: hores presencials de l'alumne. HNP: hores no presencials de l'alumne.

Sistema d'avaluació

mecanismes d'avaluació	codificació / descripció-criteris / tipologia TPD	observacions	O*	Activitat	%*
Assistència i participació (As)	As: Assistència a classe, seminaris i tutories.	Coavaluació	O.4	M, S1, S2, Tut	10
Taller d'avaluació (TA) (Examen)	TA: Examen teòric. Un tema a triar entre 2 propostes (50% de la nota) i 5 preguntes curtes (50%)	Prova escrita	O.1 O.3	M	50
Informe (In) / Treballs (T)	In: Comentari de text	Prova escrita	O.2	T	20
Altres (A)	A: Visites externes	Pràctica de camp	O.2	P1, P2	20
TOTAL					100

O: Objectiu. %: percentatge en la nota final.

Bibliografia i recursos d'informació

0.- BIBLIOGRAFIA GENERAL

0.1- Manuals i obres generals

ARSUAGA – MARTÍNEZ 1998

J. L. Arsuaga i I. Martínez, *La especie elegida. La larga marcha de la evolución humana*, Ed. Temas' de hoy, Madrid, 1998.

BAENA 1998

J. Baena (Ed.), *Tecnología lítica experimental. Introducción a la talla de utillaje prehistórico*, B.A.R. International Series, 721, Oxford, 1998.

BARANDIARÁN *et al.* 1998

Barandiarán, B. Martí, Mª A. del Rincón i J. L. Maya, *Prehistoria de la Península Ibérica*, Ariel Prehistoria, Barcelona, 1998.

CALVO 2001

M. Calvo Trias, *Útiles prehistóricos líticos. Forma, función y uso*, Ed. Ariel/Prehistoria, Barcelona, 2001.

CANO *et al.* 1987

M. Cano, T. Chapa, G. Delibes, J. A. Moure, Mª A. Querol i M. Santonja, *Manual de Historia Universal. Prehistoria*, Ed. Nájera, Madrid, 1987.

CARBONELL 2005

E. Carbonell (Coord.), *Homínidos. Las primeras ocupaciones de los continentes*, Ed. Ariel, Barcelona, 2005.

CUNLIFFE 1998

B. Cunliffe (Ed.), *Prehistoria de Europa Oxford*, Crítica-Grijalbo Mondatori, Barcelona, 1998.

DESBROSSE, THÉVENIN 2003

R. Desbrosse i A. Thévenin (Eds.), *Préhistoire d'Europe. Des origines à l'Âge du Bronze*, Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Ministère de la Culture, de la Recherche et de la Technologie, Foix-Le Mas d'Azil, 2003.

DOMÍNGUEZ ORTIZ 1990

A. Domínguez Ortiz (Dir.), *Historia de España (1). Desde la Prehistoria hasta la conquista romana*, Ed. Planeta, Barcelona, 1990.

EIROA *et al.* 1999

J. J. Eiroa, J. A. Bachiller, L. Castro i J. Lomba, *Nociones de tecnología y tipología en Prehistoria*, Crítica/Arqueología, Barcelona, 1999.

GARRIDO 1998

C. Garrido, *Una guía práctica para visitar el pasado. Arqueología de Cataluña y Baleares*, Ed. Planeta, Barcelona, 1998.

GUILAINE 1994

J. Guilaine, *La mer partagée. La Méditerranée avant l'écriture. 7000-2000 avant Jésus-Christ*, Ed. Hachette, Paris, 1994.

HARDING 2003

F. Harding, *Sociedades europeas en la Edad del Bronce*, Ariel Prehistoria, Barcelona, 2003.

JUNYENT 1996

E. Junyent (Dir.), *Els temps prehistòrics i antics fins al segle V*, a Història, Política, Societat i Cultura dels Països

Catalans, vol. 1, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996.

LORBLANCHET 1999

M. Lorblanchet, *La naissance de l'art. Genèse de l'art préhistorique dans le monde*, Ed. Errance, Paris, 1999.

LULL *et al.* 1999

V. Lull, R. Micó, C. Rihuete i R. Risch, *Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca. La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*, Consell Insular de Menorca, Barcelona, 1999.

SANCHIDRIÁN 2001

J. L. Sanchidrián, *Manual de arte prehistórico*, Ariel Prehistoria, Barcelona, 2001.

SANTACANA – HERNÁNDEZ 1999

J. Santacana i X. Hernández, *Enseñanza de la Arqueología y la Prehistoria. Problemas y métodos*, Ed. Milenio, Lleida, 1999.

0.2.- Congressos i reunions científiques generals

BALBIN, BUENO 1997

R. Balbin i P. Bueno (Eds.), *II Congreso de Arqueología Peninsular*, Fundación Rei Alfonso Henriques, Zamora, 1997.

DD. AA. 1995

DD. AA., *1º Congresso de Arqueologia Peninsular (Porto, 1994)*, Trabalhos de Antropologia e Etnologia, vol. 35, Porto, 1995.

DD. AA. 2000

DD. AA., *Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular*, ADECAP, Vila-Real, 2000.

MOURE 1992

A. Moure Romanillo (Ed.), *Elefantes, ciervos y ovicaprinos : economía y aprovechamiento del medio en la Prehistoria de España y Portugal*, Seminario Economía y aprovechamiento del medio ambiente en la Prehistoria de España y Portugal (Laredo-1991), Universidad de Cantabria, Santander, 1992.

UTRILLA 1992

P. Utrilla (Coord.), *Aragón/Litoral Mediterráneo : Intercambios culturales durante la Prehistoria*, Homenaje a Juan Maluquer de Motes, Institución Fernando El Católico, Zaragoza, 1992.

TEMA I.- METODOLOGIA DE LA RECERCA EN PREHISTÒRIA

I.1.- Mètodes de datació i periodització de la prehistòria peninsular

AITKEN 1998

M. J. Aitken, *An Introduction to Optical Dating*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

BARRANDON, GUIBERT, MICHEL 2001

J. N. Barrandon, P. Guibert i V. Michel (Dirs.), *Datation, Actes XXIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et*

d'Histoire d'Antibes (2000), ED. APDCA, Antibes, 2001.

CASTRO, LULL, MICO 1996

P.V. Castro, V. Lull i R. Micó, *Cronología de la Prehistoria Reciente de la Península Ibérica y Baleares (c. 2800-900 cal ANE)*, BAR International Series, 652, Oxford, 1996.

ÉVIN *et al.* 1999

L. Evin, Ch. Oberlin, J.P. Daugas i J.F. Salles (Dirs.), *14 C et Archéologie. 14 C and Archaeologie, 3ème Congrès International (Lyon 1998)*, Mémoires de la Société Préhistorique Française, t. XXVI i Supplément 1999 de la Revue d'Archéométrie, Rennes, 1999.

HUGHEN *et al.* 2004

K.A. Hughen, M.G.L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J.W. Beck, C.H.J. Bertrand, P. G. Blackwell, C.E. Buck, G.S. Burr, K.B. Cutler, P.E. Damon, R.L. Edwards, R.G. Fairbanks, M. Friedrich, T.P. Guilderson, B. Kromer, F.G. McCormac, S.W. Manning, C. Bronk Ramsey, P.J. Reimer, R.W. Reimer, S. Remmele, J.R. Southon, M. Stuiver, S. Talamo, F.W. Taylor, J. van der Plicht i C.E. Weyhenmeyer, "Marine04 Marine radiocarbon age calibration, 26 - 0 ka BP", *Radiocarbon*, 46, pp. 1059-1086.

JAMES 1993

P. James, *Siglos de oscuridad. Desafío a la cronología tradicional del mundo antiguo*, Crítica/Arqueología, Barcelona, 1993.

LULL, GONZÁLEZ, RISCH 1992

V. Lull, P. González Marcén i R. Risch, *Arqueología de Europa, 2250-1200 A.C. Una introducción a la "Edad del Bronce"*, Ed. Síntesis, Madrid, 1992.

LANGOUET, GIOT 1992

L. Langouet i P. R. Giot, *La Datation du Passé. La Mesure du temps en Archéologie*, GMPCA, Supplément à la Revue d'Archéométrie, Rennes, 1992.

MANNING *et al.* 2001

S.W. Manning, B. Kromer, P.I. Kuniholm i M.W. Newton, "Anatolian Tree Rings and a New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages", *Science*, 294, 2532-2535.

MEDEROS 1997

A. Mederos, "Nueva cronología del Bronce Final en el occidente de Europa", *Complutum*, 8, Madrid, 1997, pp. 73-96.

RANDBORG 1996

K. Randsborg (Ed.), *Absolute Chronology Archaeological Europe 2500-500 BC*, Acta Archaeologica, vol. 67, Munksgaard, 1996.

REIMER *et al.* 2004

P.J. Reimer, M.G.L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J.W. Beck, C.H.J. Bertrand, P.G. Blackwell, C.E. Buck, G.S. Burr, K.B. Cutler, P.E. Damon, R.L. Edwards, R.G. Fairbanks, M. Friedrich, T.P. Guilderson, A.G. Hogg, K.A. Hughen, B. Kromer, F.G. McCormac, S.W. Manning, C.B. Ramsey, R.W. Reimer, S. Remmele, J.R. Southon, M. Stuiver, S. Talamo, F.W. Taylor, J. van der Plicht i C.E. Weyhenmeyer, "IntCal04 Terrestrial radiocarbon age calibration, 26 - 0 ka BP", *Radiocarbon*, 46, pp. 1029-1058.

I.2.- La recerca interdisciplinar: reconstruccions paleoecològiques i paleoeconòmiques

ALEIXANDRE, PÉREZ-GONZÁLEZ 1995

T. Aleixandre i A. Pérez-González (Eds.), *Reconstrucción de ambientes y cambios climáticos durante el Cuaternario*, Monografías del CCM (CSIC), 3, Madrid, 1995.

CARRIÓN 2005

Y. Carrión, *La vegetación mediterránea y atlántica de la Península Ibérica*, S.I.P. . Serie Trabajos Varios, 104, València, 2005.

CEARRETA, UGARTE 1990

A. Cearreta i F. M. Ugarte (Eds.), *The environment and the Human Society in the Western Pyrenees and the Basque Mountains during the Upper Pleistocene and the Holocene*, Vitoria-Gasteiz, 1990.

CLEMENTE, RISCH, GIBAJA 2002

I. Clemente, R. Risch i J. F. Gibaja, *Análisi Funcional, Su aplicación al estudio de las sociedades prehistóricas*, BAR International Series, 1073, Oxford, 2002.

CLOP 2007

X. Clop, *Materia prima, Cerámica y sociedad. La gestión de los recursos minerales para manufacturas cerámicas del 3100 al 1500 ANE, en el noreste de la Península Ibérica*, BAR International Series, 1660, Oxford, 2007.

CHALINE 1982

J. Chaline, *El cuaternario. La historia humana y su entorno*, Akal, Madrid, 1982.

DAVIDSON 1989

I. Davidson, *La economía del final del paleolítico en la España oriental*, Serie Trabajos Varios del S.I.P., 85, Diputación Provincial de Valencia, València, 1989.

FUMANAL, BERNABEU 1993

Mª P. Fumanal i J. Bernabeu (Eds.), *Estudios sobre Cuaternario. Medios sedimentarios. Cambios ambientales. Hábitat humano*, Asociación Española para el Estudio del Cuaternario, Universidad de Valencia, 1993.

IBÁÑEZ, VALERO, MACHADO 1997

J.J. Ibáñez, B.L. Valero i C. Machado, *El paisaje mediterráneo a través del espacio y del tiempo. Implicaciones en la desertificación*, Geoforma Ediciones, Logroño, 1997.

ITGE-ENRESA 1993

ITGE-ENRESA, *Síntesis del medio ambiente en España durante los dos últimos millones de años*, T. Torres Ed., Madrid, 1993.

MAGNY 1995

M. Magny, *Une histoire du climat. Des derniers mammoths au siècle de l'automobile*, Ed. Errance, Paris, 1995.

RAMIL-REGO, FERNÁNDEZ, RODRÍGUEZ 1996

P. Ramil-Rego, C. Fernández Rodríguez i M. Rodríguez Gitián (Eds.), *Biogeografía Pleistocena-Holocena de la Península Ibérica*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1996.

TERRADES 2001

X. Terrades, *La gestión de los recursos minerales en las sociedades cazadoras-recolectoras*, Col. Treballs d'Etnoarqueologia, 4, CSIC, Madrid, 2001.

I.3.- Historiografia**I.3.1.- Llibres**

AA. VV. 1991

AA. VV., *Historiografia de la Arqueologia y de la Historia Antigua en España (Siglos XVIII-XX)*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1991.

AA. VV. 2003

AA. VV., Dossier : *Miquel Tarradell. Quaranta anys de Les arrels de Catalunya*, Cota Zero, 18, Vic, 2003.

DÉAMOS, BELTRÁN 2002

M. B. Déamos i J. Beltrán Fortes (Eds.), *Arqueología fin de siglo. La arqueología española de la segunda mitad del siglo XIX*, I Reunión Andaluza de Historiografía Arqueológica, 2004.

DÍAZ-ANDREU 2002

M. Díaz-Andreu, *Historia de la Arqueología en España. Estudios*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2002.

ESTÉVEZ – VILA 1999

J. Estévez i A. Vila, *Piedra a Piedra. Historia de la construcción del Paleolítico en la Península Ibérica*, B.A.R. International Series, nº 805, Oxford, 1999.

JUNYENT – PÉREZ 2003

E. Junyent i A. Pérez, *L'antiguitat, d'Illiria a Ilerda*, Història de Lleida, vol. 1, Pagès Editors, Lleida, 2003.

MARTÍNEZ NAVARRETE 1989

Mª I. Martínez Navarrete, *Una revisión crítica de la prehistoria española : la Edad del Bronce como paradigma*, Ed. Siglo XXI, Madrid, 1989.

I.3.2.- Articles

AYARZAGÜENA 1993

M. Ayarzagüena, « La Arqueología prehistórica española en el siglo XIX », *Espacio, Tiempo y Forma*, t. 6, Serie, I, 1993, pp. 393-412.

JIMÉNEZ DÍEZ 1996

J. Jiménez Díez, « Del mito a la Prehistoria en la Historia de España. Aproximación historiográfica (1841-1900) », *Complutum*, 7, Madrid, 1996, pp. 265-273

MARC-7 1986

Marc-7, « L'Arqueologia catalana I, II, III », *L'Avenç*, 90 (pp. 55-61) ; 91 (pp. 64-71) i 62 (pp. 47-53), Barcelona, 1986.

RIU 1992

E. Riu i Barrera, « Les arqueologies del segle XIX a Catalunya », *Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja. Un home per a la Història*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, 1992, pp. 20-39.

RIU 1994

E. Riu i Barrera, « L'Arqueologia a Lleida i a la Catalunya de Ponent. Origen i evolució fins a la fi de la Dictadura Franquista », *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, Universitat de Lleida, 1994, pp. 117-135.

TEMA II.- LES COMUNITATS DE CAÇADORS-RECOL-LECTORS (1.800000-8.000 BP)

II.1, II.2.- Llibres

ARSUAGA 1999

J. L. Arsuaga, *El collar del neardental. En busca de los primeros pensadores*, Ed. Temas'de hoy, Madrid, 1999.

ARSUAGA 2001

J. L. Arsuaga, *El enigma de la esfinge. Las causas, el curso y el propósito de la evolución*, Plaza Janés, Barcelona, 2001.

AVISE 2004

J. C. Avise, *Molecular Markers. Natural History and evolution*, New York, 2004.

(www.talkorigins.org)

BONIFAY – VANDERMEERSCH 1991

E. Bonifay i B. Vandermeersch (Eds.), *Les premiers européens*, Actes du 114 Congrès National des Sociétés Savantes (Paris – 1989), Editions du C.T.H.S., Jahrgang, 1991.

CAMPILLO 2002

D. Campillo, *El cráneo infantil de Orce. El homínido más antiguo de Eurasia*, Bellaterra-Arqueología, Barcelona, 2002.

CANAL, CARBONELL 1989

J. Canal i E. Carbonell, *Catalunya paleolítica*, Patronat Francesc Eiximenis, Girona, 1989.

DÍEZ, MORAL, NAVAZO 2009

C. Díez, S. Moral, M. Navazo, *La Sierra de Atapuerca. Un viaje a nuestros orígenes*, Fundaciom Atapuerca, Ibeas de Juarros, Burgos, 2009.

GIBERT 1992

J. Gibert (Coord.), *Proyecto Orce-Cueva Victoria (1988-1992). Presencia humana en el Pleistoceno inferior de Granada y Murcia*, Museo de Prehistoria José Gibert-Ayuntamiento de Orce, 1992.

GIBERT *et al.* 1999

J. Gibert, F. Sánchez, Ll. Gibert i F. Ribot (Eds.), *Los homínidos y su entorno en el Pleistoceno inferior y medio de Eurasia*, Actas del Congreso Internacional de Paleontología Humana (Orce-1995), Museo de Prehistoria y Paleontología « J. Gibert » - Ayuntamiento de Orce, 1999.

GIBERT 2004

J. Gibert, *El hombre de Orce. Los homínidos que llegaron del Sur*, Ed. Almuzara, Córdoba, 2004.

LUMLEY 1981

H. de Lumley, *Les premiers habitants de l'Europe 1 500 000-100 000 ans*, Laboratoire de Préhistoire du Musée de l'Homme, Paris, 1981.

MAROTO 1993

J. Maroto (Ed.), *La mandíbula de Banyoles en el context dels fòssils humans del Pleistocè*, Sèrie Monogràfica, 13, Centre d'Investigacions Arqueològiques-Girona, Girona, 1993.

OPPENHEIMER 2004

S. Oppenheimer, *Los senderos del Edén. Orígenes y evolución de la especie humana*, Crítica, Barcelona, 2004.

QUEROL – TRIVIÑO 2004

Mª A. Querol i C. Triviño, *La mujer en « el origen del hombre »*, Ed. Bellaterra, Barcelona, 2004.

STRINGER – GAMBLE 1996

Ch. Stringer i C. Gamble, *En busca de los neardentales. La solución al rompecabezas de los orígenes humanos*, Crítica/Arqueología, Barcelona, 1996.

II.1, II.2.- Articles i premsa :

SAMPEDRO 2004

J. Sampedro, « El misterio de los hombres diminutos », *El País*, Domingo, 14/11/2004, pp. 1-3.

NATIONAL GEOGRAPHIC 2003

National Geographic, *La evolución del hombre. De África a Atapuerca*. Edición especial

- J. L. Arsuaga : « Atapuerca, donde el tiempo se remansa », pp. 2-29.
- J. L. Arsuaga : « Así eran nuestros ancestros », pp. 30-47.
- R. Gore, « Iguales que nosotros », pp. 48-75.
- M. Parfit, « Los primeros americanos », pp. 76-103.
- V. Cabrera y F. Bernaldo de Quirós, « El Castillo », pp. 104-133.

PANERA 1996

J. Panera, « Contextualización del complejo inferior de Ambrona en el Achelense de la Península Ibérica », *Complutum*, 7, Universidad Complutense de Madrid, 1996, pp. 17-36.

SERRALLONGA 2005

J. Serrallonga, « En busca del eslabón perdido », *Magazine La Vanguardia*, 06/02/2005, pp.40-49.

II-3.- Canvi climàtic: definició i caracterització de l'epipaleolític i mesolític

ARIAS 1991

P. Arias, *De cazadores a campesinos. La transición al neolítico en la región cantábrica*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, Santander, 1991.

FANO 1996

M. A. Fano, « El Mesolítico en Asturias : delimitación cronológica y espacial », *Complutum*, 7, Universidad Complutense de Madrid, 1996, pp. 51-62.

FORTEA 1973

J. Fortea, *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico mediterráneo español*, Memorias del Seminario de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Salamanca, 4, Salamanca, 1973.

FULLOLA, SOLER 1997

J. Mª Fullola i N. Soler (Dirs.), *El món mediterrani després del pleniglacial (18.000-12.000 BP)*, Col.loqui Banyoles-1995, Centre d'Investigacions Arqueològiques-Girona, Sèrie Monogràfica, 17, Girona, 1997.

GUILAINE, MARTZLUFF 1995

J. Guilaine i M. Martzluff (Eds.), *Les excavacions a la Balma de la Margineda (1979-1991)*, Eds. del Govern d'Andorra, Andorra, 1995 (3 vols.).

THÉVENIN 1999

A. Thévenin (Ed.), *L'Europe des derniers chasseurs. Épipaléolithique et Mésolithique*, Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Ministère de la Culture, de la Recherche et de la Technologie, Paris, 1999.

VAQUERO 2004

M. Vaquero (Ed. i Coord.), *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà : el jaciment del Molí del Salt (Vimodí). Excavacions 1999-2003*, Publicacions del Museu, 5, Montblanc, 2004.

VIDAL, PRADA 2010

J. M. Vidal i Mª E. Prada, *Los hombres mesolíticos de la cueva de La Braña-Arintero (Valdelugeros, León)*, Junta de Castilla y León, Museos de Castilla y León, Estudios y Catálogos, 18, León, 2010.

VILLAVERDE 1995

V. Villaverde (Ed.), *Los últimos cazadores. Transformaciones culturales y económicas durante el Tardiglacial y el inicio del Holoceno en el ámbito mediterráneo*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1995.

VILLAVERDE 2001

V. Villaverde (Ed.), *De neardentals a cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*, Universitat de València, 2001.

II.4.- L'art paleolític

ANGULO, GARCÍA 2005

J. Angulo i M. García, *Sexo en Piedra. Sexualidad, reproducción y erotismo en época paleolítica*, Luzán 5 Ed., Madrid, 2005.

BALBIN, BUENO 2003

R. de Balbín i P. Bueno (Eds.), *El arte prehistórico desde los inicios del siglo XXI*, Primer Simposio Internacional de Arte Prehistórico de Ribadesella, Ribadesella, 2003.

DD. AA. 1987

DD. AA., *Arte rupestre en España*, **Revista de Arqueología**, Madrid, 1987.

DD. AA 1999

DD. AA., *Arte rupestre y territorio arqueológico*, **Bolskan**, 16, Huesca, 1999.

DD. AA. 2000

DD. AA., *Dossier : Art Rupestre : investigació i conservació*, **Cota Zero**, 16, Vic, 2000.

DD. AA. 2011

DD. AA., *Mille et une femmes de la fin des temps glaciaires*, Editions de la Réunion des musées nationaux -

Grand Palais, Paris, 2011.

SANCHIDRIÁN 2001

J. L. Sanchidrián, *Manual de arte prehistórico*, Ariel Prehistoria, Barcelona, 2001.

VILLAVERDE 1994

V. Villaverde, *Arte paleolítico de la Cova del Parpalló. Estudio de la colección de plaquetas y cantos grabados y pintados*, S.I.P. de la Diputació de València, 1994 (2 vol.).

TEMA III.- AGRICULTORS I RAMADERS: EL NEOLÍTIC I L'ADOPCIÓ DE L'ECONOMIA DE PRODUCCIÓ (8.000-5.500 BP)

TEMA III.1 i III.2

BERNABEU, AURA, BADAL 1999

J. Bernabeu, J. E. Aura i E. Badal, *Al oeste del edén. Las primeras sociedades agrícolas en la Europa mediterránea*, Ed. Síntesis, Madrid, 1999.

BUXÓ 1997

R. Buxó, *Arqueología de las plantas*, Crítica/Arqueología, Barcelona, 1997.

DD. AA. 1992

DD. AA., *Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya, 9è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (1991)*, Andorra, 1992.

DD. AA. 1996

DD. AA., *Actes I Congrés de Neolític a la Península Ibérica. Formació i implantació de les comunitats agrícoles (Gavà, 1995)*, **Rubricatum**, 1, Gavà, 1995 (2 vol.).

DD. AA. 1999

DD. AA., *Actes II Congrés del Neolític a la Península Ibérica (València, 1998)*, **Saguntum** Extra-2, València, 1999 (2 vol.).

DD. AA. 2004

DD. AA., *La problemática del neolítico en Andalucía*, II-III Simposios de la Cueva de Nerja, Málaga, 2004.

GIBAJA 2003

J. F. Gibaja, *Comunidades Neolíticas del Noreste de la Península Ibérica. Una aproximación socio-económica a partir del estudio de la función de los útiles líticos*, BAR International Series, 1140, Oxford, 2003,

GUILAINE 2000

J. Guilaine (Dir.), *Premiers paysans du monde. Naissances des agricultures*, Ed. Errance, Paris, 2000.

OLÀRIA 1988

C. Olària, *Cova Fosca. Un asentamiento meso-neolítico de cazadores y pastores en la serranía del Alto Maestrazgo*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 3, Diputació de Castelló, 1988.

III.3.- El fenomen megalític

BUENO, BALBÍN 1992

P. Bueno i R. de Balbín, « L'art mégalithique dans la Péninsule ibérique. Une vue d'ensemble », *L'Anthropologie*, 96/2-3, pp. 499-572, 1992.

BUENO, BALBÍN, BARROSO 2007

P. Bueno, R. de Balbín i R. Barroso, « Chronologie de l'art mégalithique ibérique. : C14 et contextes archéologiques », *L'Anthropologie*, 111, pp. 590-654, 2007.

DD. AA. 1987a

DD. AA., *El megalitismo en la Península Ibérica*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1987.

DD. AA. 1987b

DD. AA., *Dossier : Megalitisme : Arquitectura i societat*, **Cota Zero**, 3, Vic, 1987.

GRTP 2004

Grup de Recerques de les Terres de Ponent, *Megalitisme, gravats i cupuliformes*, Actes de la XXXIV Jornada de Treball, Artesa de Segre-2003, Guissona, 2004.

GUILAINE 1998

J. Guilaine (Dir.), *Sépultures d'Occident et genèses des mégalithismes (9000-3500 avant notre ère)*, Ed. Errance, Paris, 1998.

GUILAINE 1999

J. Guilaine (Dir.), *Mégalithismes, de l'Atlantique à l'Éthiopie*, Ed. Errance, Paris, 1999.

LÓPEZ *et al.* 2010

J. B. López, A. Moya, O. Escala i A. Nieto, « La cista tumulària amb esteles esculpides dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida): una aportació insòlita dins de l'art megalític peninsular », *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 87-125, 2010.

MOYA, MARTÍNEZ, LÓPEZ 2010

A. Moya, P. Martínez i J. B. López, « Éssers de pedra. Les estatuets-menhirs i esteles antropomorfes de l'art megalític de Catalunya », *Cypsela*, 18, pp. 11-41, 2010.

RODRÍGUEZ CASAL 1997

A. Rodríguez Casal (Coord.), *O neolítico atlántico e as orixes do megalitismo*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1997.

RUIZ 2009

B. Ruiz (coord), *Dòlmenes de Antequera. Tutela y valorización hoy*, PH cuadernos, 23, Junta de Andalucía, Sevilla, 2009.

TARRÚS 2002

J. Tarrús, *Poblats, dòlmens i menhirs. Els grups megalítics de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus*, Diputació de Girona, Girona, 2002.

III.4.- L'art post-paleolític

ALONSO, GRIMAL 2007

A. Alonso i A. Grimal, *L'Art Rupestre del Cogul. Primeres Imatges Humanes a Catalunya*, Pagés Editors, Lleida, 2007.

DIAZ-GUARDAMINO 2010

M. Díaz-Guardamino, *Las estelas decoradas en la Prehistoria de la Península Ibérica*, Universidad Complutense de Madrid, 2010.

<http://eprints.ucm.es/11070/1/T32200.pdf>

ESCORIZA MATEU 2002

T. Escoriza Mateu, *La presentación del cuerpo femenino. Mujeres y arte rupestre levantino del arco mediterráneo de la Península Ibérica*, BAR International Series, 1082, Oxford, 2002.

GONZÁLEZ 2003

J. R. González (Coord.), *Actes del I Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals. Homenatge a Lluís Díez-Coronel (Lleida, 23-27 de novembre de 1992)*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2003.

GRIMAL, ALONSO 2007

A. Grimal i A. Alonso, « Catálogo de Catalunya, Cuenca, Albacete, Guadalajara i Andalucía », a *Catálogo del Arte Rupestre Prehistórico de la Península Ibérica y de la España Insular. Arte Levantino*, Real Academia de Cultura Valenciana, **Serie Arqueológica**, 22, I-II Vols, pp. 113-252 (Vol I), pp. 41-85 (Vol II), Valencia, 2007.

HERNÁNDEZ, FERRER, CATALÁ 1994

M. S. Hernández, P. Ferrer i E. Catalá, *L'art macroesquemàtic. L'albor d'una nova cultura*, Concentaina, 1994.

HERNÁNDEZ, FERRER, CATALÁ 1998

M. S. Hernández, P. Ferrer i E. Catalá (Coords.), *L'art llevantí*, Centre d'Estudis Contestans, Concentaina, 1998.

IPAC 1990

IPAC, *La conca del Segre*, Corpus de pintures rupestres. Vol. I, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1990.

OLÀRIA 2007

C. Olària, *Un passeig per la Prehistòria. Guia de l'art rupestre llevantí de Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló, 2007.

VIÑAS, SARRIÀ, ALONSO 1983

R. Viñas, E. Sarrià i A. Alonso, *La pintura rupestre en Catalunya*, Barcelona, 1983.

TEMA IV.- CALCOLÍTIC I EDAT DEL BRONZE: LES PRIMERES SOCIETATS METAL·LÚRGIQUES (5.500-3.000 BP)

IV.1.- El desenvolupament de la metal·lúrgia: aspectes històrics i tecnològics

DELIBES, ROVIRA 1999

G. Delibes i I. Montero (coords), *Las primeras etapas metalúrgicas en la Península Ibérica II. Estudios regionales*, Instituto Universitario Ortega y Gasset, Madrid, 1999.

MOHEN 1992

J. P. Mohen, *Metalurgia prehistórica: Introducción a la paleometalurgia*, Masson, Barcelona, 1992.

MONTERO 2010

I. Montero (coord.), *Manual de Arqueometalurgia*, Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, 2010.

PEREA 1998

A. Perea, « Metalurgia del oro. Ámbitos tecnológicos en Prehistoria », *Boletín Geológico y Minero*, 106 (5-6), pp. 145-155.

ROVIRA, MONTERO, CONSUEGRA 1997

S. Rovira, I. Montero i S. Consuegra, *Las primeras etapas metalúrgicas en la Península Ibérica I. Análisis de materiales*, Instituto Universitario Ortega y Gasset, Madrid, 1997.

TYLECOTTE 1987

R. F. Tylecotte, *The early history of metallurgy in Europe*, Longman, London & New York, 1987.

IV.2.- Panorama regional i evolució diacrònica

AA. VV. 2010

AA.VV., « Dossier : En el centro de la acción social. Formas de organización de la producción en las sociedades argáricas », *Menga, Revista de Prehistoria de Andalucía*, 01, Junta de Andalucía, Sevilla, pp. 8-95, 2010.

ALONSO 1999

N. Alonso, *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya occidental*, **Monographies d'Archéologie Méditerranéenne**, 4, CNRS, Lattes, 1999,

BELLIDO 1996

A. Bellido Blanco, *Los campos de hoyos. Inicio de la economía agrícola en la submeseta norte*, **Studia Archaeologica**, 85. Universidad de Valladolid, 1996.

BERNABEU 1984

J. Bernabeu, *El Vaso Campaniforme en el País Valenciano*, S.I.P., Serie Trabajos Varios, 80, Valencia, 1984.

CÁMALICH, MARTÍN 1999

Mª D. Cámalich i D. Martín (Dirs.), *El territorio almeriense desde los inicios de la producción hasta fines de la Antigüedad. Un modelo : La depresión de Vera y cuenca del río Almanzora*, Junta de Andalucía-Consejería de Cultura, Sevilla, 1999.

CHAPMAN 1991

R. Chapman, *La formación de las sociedades complejas. El sureste de la península ibérica en el marco del Mediterráneo occidental*, Crítica/Arqueología, Barcelona, 1991.

DD. AA. 2004

DD. AA., *Las primeras sociedades metalúrgicas en Andalucía*, II-III Simposios de la Cueva de Nerja, Málaga, 2004.

DD. AA. 2005

DD. AA., « Tema monogràfic : Les primeres etapes de l'edat del bronze a la Mediterrània nord-occidental »,

Cypsela, 15, MAC-Girona, pp. 9-148.

DELIBES, MONTERO 1999

G. Delibes i I. Montero (Coords.), *Las primeras etapas metalúrgicas en la Península Ibérica. II : Estudios regionales*, Instituto Universitario Ortega y Gasset, Madrid, 1999.

GARCÍA i MORALES 2004

M^a del R. García i J. Morales, *La península ibérica en el II milenio A.C. : Poblados y fortificaciones*, Ed. de la Univ. de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2004.

HARRISON 1986

R. J. Harrison, *L'Age du cuivre. La civilisation du vase campaniforme*, Ed. Errance, Paris, 1986.

HARRISON 1988

R.J. Harrison, « Bell Beakers in Spain and Portugal : working with radiocarbon dates in the 3rd millennium BC », *Antiquity*, 62, 1988, pp. 464-472.

HERNÁNDEZ, SOLER i LÓPEZ 2009

M. S. Hernández, J. A. Soler i J. A. López (eds), *En los confines del Argar. Una cultura de la Edad del Bronce en Alicante*, MARQ-Museo Arqueológico de Alicante, 2009.

HURTADO 1995

V. Hurtado (Ed.), *El Calcolítico a debate : Reunión de Calcolítico de la Península Ibérica (Sevilla, 1990)*, Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía, Sevilla, 1995.

LULL 1983

V. Lull, *La « cultura » de El Argar. Un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales prehistóricas*, Ed. Akal, Madrid, 1983.

MEDEROS 1995

A. Mederos, "La cronología absoluta de la prehistoria reciente del sureste de la Península Ibérica", *Pyrenae*, 26, 1995, 53-90.

NOCETE 1989

F. Nocete, *El espacio de la Coerción : la transición al Estado en las Campiñas del Alto Guadalquivir (España). 3000-1500 a.C.*, B.A.R. International Series, 492, Oxford, 1989.

NOCETE 1994

F. Nocete, *La formación del Estado en las Campiñas del Alto Guadalquivir (3000-1500 a.n.e.)*, Monográfica de Arte y Arqueología, 23, Universidad de Granada, 1994.

PALANDUS S.L.L. 2007

Palandus Consulting S.L.L., *Visita virtual al yacimiento arqueológico de los Millares*, Junta de Andalucía, Almería, 2007.

<http://millares.almeriaenred.com:81/millares/>

RAMOS MILLÁN 1981

A. Ramos Millán, « Interpretaciones secuenciales y culturales de la Edad del Cobre en la zona meridional de la Península Ibérica. La alternativa del materialismo cultural », *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 11, 1981, pp. 237-272.

ROJO, GARRIDO, GARCÍA 2005

M. A. Rojo, R. Garrido i I. García (Coords), *El campaniforme en la Península Ibérica y su contexto europeo*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 2005.

SCHUBART, SANGMEISTER 1984

H. Schubart i E. Sangmeister, « Zambujal. Un asentamiento fortificado de la Edad del Cobre en Portugal », *Revista de Arqueología*, 37, Madrid, 1984, pp. 20-33.

USCATESCU 1992

A. Uscatescu, *Los botones de perforación en « V » en la Península Ibérica y las Baleares durante la edad de los metales*, Temas de Arqueología, 2, Foro, Madrid, 1992.

WALDREN, KENNARD 1987

W. H. Waldren, R.C. Kennard (Eds.), *Bell Beakers of the Western Mediterranean. Definition, Interpretation, Theory and New Site Data*, B.A.R. International Series, 331, Oxford, 1987.

IV.3.- El bronze final i la transició a la primera edat del ferro

ALMAGRO GORBEA – RUIZ ZAPATERO 1992

M. Almagro Gorbea i G. Ruiz Zapatero (Eds.), *Paleoetnología de la Península Ibérica. Reflexiones y perspectivas de estudio*, **Complutum**, 2-3, Universidad Complutense de Madrid, 1992.

BERTRANPETIT, VIVES 1995

J. Bertranpetit i E. Vives (Eds.), *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*, Andorra la Vella, 1995.

DELIBES, ROMERO, MORALES 1995

G. Delibes, F. Romero i F. Morales, *Arqueología y medio ambiente. El primer milenio a.C. en el Duero medio*, Junta de Castilla y León, Valladolid, 1995.

GALÁN 1993

E. Galán, *Estelas, Paisaje y Territorio en el Bronce Final del Suroeste de la Península Ibérica*, **Complutum Extra**, 3, Universidad Complutense de Madrid, 1993.

LÓPEZ 2000

J. B. López, *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*, Universitat de Lleida, Lleida, 2000.

<http://tdx.cat/handle/10803/8220>

LÓPEZ CACHERO 2006

F. J. López Cachero, *Aproximació a la societat del nord-est peninsular durant el bronze final i la primera edat del ferro*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 2006.

PONS 1984

E. Pons, *L'Empordà, de l'edat del bronze a l'edat del ferro (1100-600 a.C.)*, **Sèrie Monogràfica**, 4, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona 1984.

ROVIRA 1996

J. Rovira (Ed.), *Actes Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 A.N.E . a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines-1994)*, **Gala**, 3-5, Sant Feliu de Codines, 1996.

RUIZ-GÁLVEZ 1995

M. Ruiz-Gálvez (Ed.), *Ritos de paso y puntos de paso. La ría de Huelva en el mundo del Bronce Final europeo*, **Complutum Extra**, 5, Universidad Complutense de Madrid, 1995.

RUIZ-GÁLVEZ 1998

M. Ruiz-Gálvez , *La Europa atlántica en la Edad del Bronce. Un viaje a las raíces de Europa occidental*, Crítica/Arqueología, Barcelona, 1998.

RUIZ-GÁLVEZ 2001

M. Ruiz-Gálvez (Coord.), *La Edad del Bronce, ¿Primera Edad del Oro de España ?. Sociedad, economía e ideología*, Crítica/Arqueología, Barcelona, 2001.

RUIZ ZAPATERO 1985

G. Ruiz Zapatero, *Los Campos de Urnas en el noreste de la Península Ibérica*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1985.

SIMÓN 1998

J.L. Simón, *La metalurgia prehistórica valenciana*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie Trabajos Varios, 93, Valencia, 1998.

TEMA V.- LA PREHISTÒRIA DE LES ILLES BALEARS

V.1.- Llibres

BLANES *et al.* 1990

C. Blanes, J. Bonet, A. Font i A.M. Rosselló, *Les Illes a les fonts clàssiques*, Ed. Miquel Font, Palma de Mallorca, 1990.

DD.AA. 2002

DD.AA. *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Govern de les Illes Balears, Palma, 2002.

DELIBES, FERNÁNDEZ MIRANDA 1988

G. Delibes i M. Fernández Miranda, *Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las Islas Baleares*, **Studia Archaeologia**, 78, Universidad de Valladolid, 1988.

GORNÉS, GUERRERO 2000

S. Gornés i V.M. Guerrero (Coords.), *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2000.

GUERRERO 1997

V. Mª Guerrero, *Cazadores y Pastores en la Mallorca Prehistórica*, El Tall, Palma de Mallorca, 1997.

FERNÁNDEZ GÓMEZ, PLANTALAMOR, TOPP 1987

J.H. Fernández Gómez, Ll. Plantalamor i C. Topp, *Excavaciones en el sepulcro megalítico de Ca Na Costa*

(Formentera), Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 19, 1987.

FERNÁNDEZ MIRANDA 1978

M. Fernández Miranda, *Secuencia cultural de la prehistoria de Mallorca*, Biblioteca Praehistorica Hispanica, vol. XV, Madrid, 1978.

HOCHSIEDER, KNÖSEL 1995

P. Hochsieder i D. Knösel, *Les taules de Menorca. Un estudi arqueoastronòmic*, Conselleria de Cultura del Govern Balear, Palma de Mallorca, 1995.

JUAN 1993

G. Juan, *El poblament de Menorca ; de la Prehistòria a la Baixa Romanitat (aproximació a una proposta d'anàlisi de distribució espacial)*, Treballs del Museu de Menorca, 13, Maó, 1993.

LULL *et al.* 2001

V. Lull, R. Micó, C. Rihuete i R. Risch, *La Prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca)*, Fundació Son Fornés, Montuïri, 2001.

PLANTALAMOR 1991

Ll. Plantalamor, *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Treballs del Museu de Menorca, 12, Maó, 1991.

PLANTALAMOR, MARQUÉS 2003

Ll. Plantalamor i J. Marqués, *El sepulcre d'Alcaidús. El megalitisme de Menorca en el context de la Mediterrània occidental*, Treballs del Museu de Menorca, 26, Maó, 2003

PLANTALAMOR, STRYDONCK 1997

Ll. Plantalamor i M. van Strydonck, *La cronologia de la Prehistòria de Menorca. Noves datacions de 14C*, Treballs del Museu de Menorca, 20, Maó, 1997.

PONS 1999

G. Pons Homar, *Anàlisi espacial del poblament al pretalaiòtic final i talaiòtic I de Mallorca*, Col.l. La Deixa, 2, Monografies del Patrimoni Històric, Palma.

ROSSELLÓ-BORDOY 1973

G. Rosselló-Bordoy, *La Cultura Talayòtica en Mallorca*, Cort, Palma de Mallorca, 1973.

ROSSELLÓ-BORDOY 1992

G. Rosselló-Bordoy (Ed.), *La prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental. X Jornades d'Estudis Locals*, Museu de Mallorca, Palma de Mallorca, 1992.

WALDREN 1982

W. H. Waldren, *Balearic Prehistoric Ecology and Culture. The excavation and Study of Certain Caves, Rock Shelters and Settlements*, B.A.R. International Series, 149, Oxford, 1982.

WALDREN *et al.* 1984

W. H. Waldren, R. W. Chapman, J. Lewthwaite i R.-C. Kennard (Eds.), *The Deyà Conference of Prehistory. Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*, B.A.R., International Series, 229, Oxford, 1984.

WALDREN, ENSENYAT, KENNARD 1997

W.H. Waldren, J. Ensenyat i R.-C Kennard (Eds.), *III Deia Conference of Prehistory : Ritual, Rites and Religion in Prehistory*, B.A.R. International Series, 611, Oxford, 1997.

WALDREN 1998

W. H. Waldren, *The Beaker Culture of the Balearic Islands. An inventory of evidence from caves, rock shelters, settlements and ritual sites*, B.A.R. International Series, 709-Western Mediterranean Series, I, Oxford, 1998.

VIDAL 1979

J.M. Vidal (Dir), *Enciclòpedia de Menorca. Arqueologia*, t. VIII, Obra Cultural de Menorca, Maó, 1979 i ss.

V.2.- Articles

GÓMEZ BELLARD, SAN NICOLÁS 1988

C. Gómez Bellard i M^o P. San Nicolás, « La Prehistoria de Ibiza y Formentera : Estado actual de la investigación », *Trabajos de Prehistoria*, 45, 1988, pp. 201-228.

GUERRERO 1996

V. M^o Guerrero, « El poblamiento inicial de la isla de Mallorca », *Homenaje a M. Fernández Miranda, Complutum Extra*, 6 (I), Universidad Complutense de Madrid, 1996, pp. 83-104.